

Η εφημερίδα *Εφημερίς* και η κριτική του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα

Το άρθρο πραγματεύεται την κριτική του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα, όπως αυτή αρθρώθηκε μέσα από τις στήλες και την αρθρογραφία της εφημερίδας *Εφημερίς*¹ κατά τη δεκαετία 1886-1897, εποχή κατά την οποία στην ελληνική πολιτική ζωή κυριαρχεί το σύστημα του δικομματισμού και η εναλλαγή στην εξουσία των κυβερνήσεων Τρικούπη και Δηλιγιάννη. Η κριτική της κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης που ασκείται μέσα σε αυτή τη χρονική περίοδο από τη συγκεκριμένη εφημερίδα δεν στόχευε στην ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος, αλλά στρεφόταν γύρω από την ουσία και την εφαρμογή του κοινοβουλευτισμού στην ελληνική πολιτική ζωή και τις συνέπειές του στην οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της χώρας².

Μέσα στη δεκαετία που εξετάζεται, γεγονότα όπως ο «ειρηνοπόλεμος» του 1886, η ήττα του 1897, οι ενδιάμεσες εξάρσεις για τα εθνικά ζητήματα, η σταφιδική κρίση που ξεκινά το 1888 για να εκδηλωθεί με ιδιαίτερη οξύτητα τη δεκαετία του 1890, η χρεοκοπία του 1893 και οι κοινωνικές εντάσεις που προκλήθηκαν από την οικονομική κρίση αντιμετωπίζονται από την εφημερίδα μέσα από το πρίσμα ενός «προβληματικού» στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, ανίκανου να αντιμετωπίσει τις συγκεκριμένες πιεστικές καταστάσεις και να δώσει τις κατάλληλες λύσεις. Η *Εφημερίς* ασκεί κριτική στο πολιτικό σύστημα, θεωρώντας ότι αυτού του είδους η κριτική θα μπορούσε να οδηγήσει τη χώρα σε άρση του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού αδιεξόδου στο οποίο, κατά την επιχειρηματολογία της, είχε περιέλθει. Για την *Εφημερίδα* η λειτουργία του πολιτικού συστήματος βρισκόταν σε άμεση συνάφεια με την προώθηση μίας συνεχούς και σώφρονος πολιτικής, που στόχο θα είχε στο εσωτερικό την ανάπτυξη των παραγωγικών πόρων του ελληνικού κράτους και την επιδίωξη επιτυχημένης αλυσωτικής πολιτικής στο εξωτερικό³. Για το λόγο αυτό ο εθνικισμός κατέχει σημαντικό ρόλο μέσα στην πολιτική κριτική που ασκείται, δεδομένου ότι η επιτυχία της εξωτερικής πολιτικής και η υλική πρόοδος της χώρας είναι αλληλένδετα σε ένα σχήμα σύμφωνα με το οποίο η οικονομική ανάπτυξη αποτελεί προϋπόθεση για την εθνική ολοκλήρωση, και τα δύο εξαρτώνται από τη λειτουργία του πολιτεύματος⁴. Μέσα

Η Ελένη Μουζουράκη είναι υποψήφια διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Το άρθρο αυτό αποτελεί συνοπτική παρουσίαση των βασικών θέσεων που υποστηρίχτηκαν στη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία με τίτλο «Η εφημερίδα *Εφημερίς* και η κριτική του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα», Ρέθυμνο 1999.

από αυτό το πρίσμα η εθνική ιδεολογία γίνεται το μέσο που νομιμοποιεί την άσκηση της πολιτικής κριτικής και τη σύνδεση της τελευταίας με την έννοια της εθνικής προόδου.

Σε όλο το 19ο αιώνα στην Ελλάδα επικρατούσε συγκεκριμένη άποψη για τον προορισμό του ελληνικού κράτους στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Οι εθνικές παραδόσεις και η ένδοξη ιστορία καθιστούσαν τους Έλληνες φυσικούς κληρονόμους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ το ελληνικό κράτος θα μπορούσε να διαδραματίσει εκπολιτιστικό ρόλο στην Ανατολή και να καταστεί πρότυπο οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης, εξασκώντας «την επιρροήν εκείνην, ην ώφειλε να εξασκή, ως εκ της θέσεώς της, της ιστορίας της και των στενών δεσμών, οίτινες συνδέουσιν αυτήν μετά των υποδούλων αδελφών της»⁵. Για το λόγο αυτό, η ταπεινώση που υπέστη η χώρα με την τακτική της «ενόπλου επατείας» το 1886 και τον αποκλεισμό της από το συμμαχικό στόλο τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου αντιμετωπίζονται από την εφημερίδα ως καίριο πλήγμα για την εικόνα και τις προσδοκίες που είχε δημιουργήσει η Ελλάδα στους υπόλοιπους ευρωπαίους σχετικά με το ρόλο της στην Ανατολή⁶. Για την *Εφημερίδα*, η αποτυχία του ελληνικού κράτους να ανταποκριθεί στα γεγονότα που διαδραματίζονται στο χώρο της Ανατολής «πείθουσιν εν έκαστον, ότι η χώρα ημών εκυβερνήθη μέχρι τούδε κακώς»⁷. Η ελάχιστη πρόοδος που παρατηρούσε η *Εφημερίς* ότι σημείωνε η Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι διέθετε όλες τις ιδιότητες που θα της επέτρεπαν τη δυναμική της παρουσία στο χώρο της Μεσογείου, οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι «το μέγιστον της ευθύνης μέρος βαρύνει όλην την πολιτικήν κοινωνίαν, το σύστημα το κοινοβουλευτικόν»⁸. Ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός θα χρεωθεί τον εκτροχιασμό της ελληνικής πολιτικής ζωής, που παρατηρεί η *Εφημερίς*, ενώ δεν διστάζει να παρατηρήσει ότι «η στρεβλή και πλημμελής εφαρμογή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος από της πρώτης ημέρας της λειτουργίας του έως σήμερον, αλλά κυρίως κατά το δεύτερον αυτού στάδιον, από της Μεταπολιτεύσεως και εντεύθεν είνε η κυριωτάτη, αν όχι η μόνη αφορμή της αξιοθρηνήτου παρακμής εν η διατελούμεν πολιτικώς και κοινωνικώς»⁹, άποψη που θα διατηρήσει η *Εφημερίς* σε όλη αυτή την περίοδο.

Η σύγκριση του ελληνικού κοινοβουλευτισμού με το συνταγματικό πολίτευμα της Αγγλίας και της Ιταλίας ήταν απόδειξη της διαστρέβλωσης των πολιτικών τύπων που θεωρούσε η *Εφημερίς* ότι συνέβαινε στην Ελλάδα¹⁰. Η *Εφημερίς* θα θεωρήσει ότι οι πρωτεργάτες της Μεταπολίτευσης δεν είχαν συγκεκριμένο πολιτικό σχέδιο και, στην προσπάθειά τους να κερδίσουν τη λαϊκή υποστήριξη, εισηγήθηκαν ένα φιλελεύθερο σύνταγμα για το οποίο η Ελλάδα δεν ήταν ακόμη ώριμη. Η καθιέρωση μίας και μόνης Βουλής, μετά την κατάργηση της Γερουσίας, και η θέσπιση της καθολικής ψηφοφορίας είχαν οδηγήσει στην επικράτηση ενός πολιτικού συστήματος το οποίο χαρακτηρίζεται από την *Εφημερίδα* ως «δανεικόν ιμάτιον» λόγω της έλλειψης πολιτικής παιδείας και μόρφωσης των Ελλήνων. Η Ελλάδα είχε αντιγράψει τους θεσμούς του συνταγματικού πολιτεύματος και είχε αναλωθεί σε αδιάκοπους αγώνες περί ελευθεριών και συνταγματικών δογμάτων, ενώ η κοινωνική και οικονομική κατάσταση της χώρας ήταν σε πρωταρχικό στάδιο για αυτού του είδους τις φιλελεύθερες θεωρίες¹¹. Το συνταγματικό πολίτευμα, το οποίο θα μπορούσε να αποβεί προς όφελος του ελληνικού λαού, μεταβλήθηκε με την πλημμελή και στρεβλή εφαρμογή του σε κάλυμμα νοθείας και διαφθοράς, σε «σχολείον εκλύσεως των πολιτικών ηθών», όπως παρατηρεί η εφημερίδα¹².

Η *Εφημερίς* θεωρεί ως αιτία της πολιτικής κρίσης τα κόμματα και τους βουλευτές που

τα απαρτίζουν. Η συνήθης πολιτική πρακτική είχε υποτάξει τα εθνικά συμφέροντα στο κομματικό όφελος. Τα πάθη και η αντιπαλότητα των κομμάτων είχαν παραλύσει τη δημόσια διοίκηση και είχαν μετατρέψει την κρατική μηχανή σε πεδίο κομματικής σύγκρουσης και εξυπηρέτησης ιδιοτελών συμφερόντων¹³. Θεωρούσε ότι τα πολιτικά κόμματα λειτουργούσαν στην Ελλάδα ως φατριές που τίθενται «εις υπηρεσίαν σκοπών αλλοτρίων του συμφέροντος αυτής της πολιτείας και του τόπου»¹⁴. Η *Εφημερίς* παρατηρεί ότι η πολιτική ζωή στην Ελλάδα δεν είχε εισέλθει ακόμη σε εκείνο το στάδιο «εν ω αντίθετα ιδεών ρεύματα από διαφορετικών ορμών αρχών εν διαρκεί πάλη συντείνουσιν εις την προαγωγήν και την ανάπτυξιν των κοινωνικών δυνάμεων και προς τελειότεραν διαμόρφωσιν του πολιτικού αυτού οργανισμού»¹⁵. Στην ελληνική πολιτική δεν υφίστανται κόμματα αρχών¹⁶ κατά το παράδειγμα άλλων κοινοβουλευτικών κρατών, ενώ κυβέρνηση και αντιπολίτευση δεν δηλώνουν τις γενικές ιδεολογικές αρχές τους, αλλά έχουν μετατρέψει τη Βουλή «εις την δηλητηριώδη των φατριών κονίστρα». Η έλλειψη ιδεολογικών ερεισμάτων και κομματικής πειθαρχίας, οι διασπάσεις των πλειοψηφιών, οι λεγόμενες «μεταστάσεις» των βουλευτών, προκαλούσαν την κυβερνητική αστάθεια και κατ' επέκταση απειλούσαν την επίτευξη οποιουδήποτε πολιτικού και εθνικού προγράμματος. Η απουσία συνεκτικών ιδεολογικών αρχών οδηγούσε στη χαλαρή σύνδεση των βουλευτών με το κόμμα τους, ενώ η ένταξή τους σε αυτό εξαρτιόταν από τη σύμπτωση των εκλογικών συμφερόντων¹⁷. Η *Εφημερίς* αντιμετωπίζει τους βουλευτές ως απεχθή τυραννία για το πολιτικό σύστημα, το οποίο τους έχει μετατρέψει σε «βασιλίσκους» που ελέγχουν τη διοίκηση, το στρατό, το ναυτικό, την εκπαίδευση, τη διπλωματία, τη συγκοινωνία, την εκκλησία¹⁸. Ωστόσο θεωρεί ότι βασική αιτία αποτελεί η ίδια η φύση του πολιτεύματος που εξαναγκάζει τους βουλευτές στην υιοθέτηση αυτής της τακτικής. Το ισχύον σύστημα είχε μετατρέψει, κατά την εφημερίδα, τον πολιτικό σε «δούλον των κατ' επαρχίας κομματαρχών». Η παρουσία των τοπικών κομματαρχών αντιμετωπίζεται από την *Εφημερίδα* ως ισχυρό και χαρακτηριστικό στοιχείο της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα, με βαθιές ρίζες στον κοινωνικό οργανισμό της χώρας. Αναγνωρίζει ότι η ύπαρξή τους, ήδη πριν την εισαγωγή των συνταγματικών θεσμών, εξυπηρετεί κοινωνικές ανάγκες που οφείλονται, πιθανόν, στον υποανάπτυκτο οικονομικό και πολιτικό ιστό της χώρας¹⁹. Η *Εφημερίς* ταυτίζει το ρόλο των προεπαναστατικών προσωπικών δικτύων πελατείας με τη σύγχρονή της πολιτική πρακτική, τονίζοντας ότι επικρατεί μία αλυσίδα συμφερόντων που ενώνει τους εκλογείς και τα υπουργεία και η οποία δεσμεύει τις κυβερνητικές πράξεις. Η *Εφημερίς* θα παροτρύνει χαρακτηριστικά: «Πορεύθητε εις τα υπουργεία, εισέλθετε εις τα δωμάτια των κατ' εξοχήν εμπεπιστευμένων του κόμματος και ακροάσθητε: εκεί θα εννοήσετε πώς δημιουργούνται αι πεποιθήσεις και πώς [...] δικάζεται, φορολογείται, στρατεύεται, εκπαιδεύεται, διοικείται και εν γένει κυβερνάται η Ελλάς»²⁰. Οι φιλελεύθερες ιδέες και οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί, όπως είχαν εφαρμοστεί στην Ελλάδα, μετέβαλαν τις ελληνικές κυβερνήσεις σε «παράρτημα του μεγάλου ρουσφετοποιείου», όπου επικρατεί η «οργιάζουσα συναλλαγή» και ο «αχαλίνωτος φατριασμός»²¹.

Η αναστάτωση της πολιτικής ζωής αποδίδεται πρώτιστα στην εξαγορά ψήφων και την παντοδυναμία του χρήματος, που εξαναγκάζει τους εκλογείς να εκχωρούν την ψήφο που τους παραχωρήθηκε από το σύνταγμα σε αυτόν που πλειοδοτεί. Κατά την εφημερίδα, η ιδιότητα του πολίτη εκλείπει από την πολιτική ζωή και ανατροφή των ελλήνων, ενώ η ψή-

φος συμβολίζει απλώς την προσωπική δύναμη του κομματάρχη. Η διατιθέμενη ψήφος δεν εκφράζει τη λαϊκή θέληση, η οποία αποτελείται από «ανάρθρους και αορίστους τινάς φωνάς, αι οποίαι προσδίδουσι πλήρη ιδεών ερημίαν»²². Η *Εφημερίς* θα ασκήσει κριτική στην πρόωγη καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας και θα επικρίνει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας που καθιέρωσε το σύνταγμα του 1864 και το οποίο επέτρεψε, μέσα από το θεσμό της καθολικής ψηφοφορίας, τη συμμετοχή ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων στη διαμόρφωση της πολιτικής ζωής²³. Για το λόγο αυτό, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η Μεταπολίτευση θεωρείται από την εφημερίδα ως η αρχή του οχλοκρατικού συστήματος που επικράτησε στην Ελλάδα με ολέθριες συνέπειες. Η παρουσία πολυπληθών ακροατηρίων στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις και η συμπεριφορά τους μέσα στο κοινοβούλιο αναφέρεται ως επαρκής απόδειξη των οποιωνδήποτε αιτιάσεων της *Εφημερίδος* κατά της λαϊκής συμμετοχής στην πολιτική²⁴. Η ελευθερία της ψήφου σε μια πλατιά μάζα ανθρώπων αποτελούσε για την εφημερίδα τροχοπέδη της πολιτικής ζωής, καθώς άνθρωποι χωρίς καλλιέργεια και μόρφωση που άγονταν από αμάθεια και δεισιδαιμονία, καθοδηγούσαν την τύχη της χώρας εκλέγοντας κυβερνήσεις με μόνο κριτήριο το ατομικό συμφέρον²⁵. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, οι υποψήφιοι βουλευτές ήταν αναγκασμένοι, σύμφωνα με την κριτική της εφημερίδας, να βρίσκονται σε συνάφεια με τα εργατικά και αγροτικά στρώματα, τα οποία περιγράφει ως «κτηνώδη όχλο» και συρφετό²⁶.

Η κριτική της εφημερίδας γίνεται δριμύτερη σε περιόδους προεκλογικών αναμετρήσεων, κατά τις οποίες το κράτος υπό το καθεστώς της καθολικής ψηφοφορίας, «του μυριομελούς και φοβερού αυτού μοχλού», τελεί υπό έξαψη και παραφορά, η διοίκηση και η οικονομική ζωή παραλύουν μέσα σε κλίμα γενικής ακαταστασίας και οχλοβοής²⁷.

Η *Εφημερίς* αρχικά θα συμβουλεύσει να τεθεί φραγμός στην τάση συναλλαγής του «πειναλέου συρφετού» με τα κόμματα, και «αφού αξιώμεν να πολιτευώμεθα κοινοβουλευτικώς να πεισθώμεν να σεβώμεθα το πολίτευμα τούτο. Άλλως ας εκλέξωμεν άλλο, αλλά ας μη διαφθείρωμεν το υπάρχον»²⁸. Εκφράζει δηλαδή μία επιθυμία περιορισμού ή και πιθανής κατάργησης του διευρυνμένου δικαιώματος ψήφου, σε μια προσπάθεια να τεθεί υπό περιοριστικά όρια και η βουλευτική παντοδυναμία, άποψη που διατυπώθηκε μέσα στην ατμόσφαιρα που είχε δημιουργήσει η πολιτική της «ενόπλου επαιτείας» του Θ. Δηλιγιάννη το 1886. Το 1889, η *Εφημερίς* θα φιλοξενήσει στις στήλες της επιστολές αναγνωστών και αναδημοσιεύσεις άρθρων ξένων εφημερίδων που πραγματεύονταν το ζήτημα της καθολικής ψήφου. Η αναδημοσίευση από τη γαλλική *Figaro* του άρθρου του Paul Poirson και της απόπειρας που ο Εμμ. Λυκούδης δίνει σε αυτό εντάσσονται στο ίδιο πλαίσιο αναδιαπραγμάτευσης του περιεχομένου της καθολικής ψηφοφορίας. Και τα δύο άρθρα θα προτείνουν την εφαρμογή της πολλαπλής ψήφου, μέτρο που, κατά τη γνώμη τους, θα εξασφάλιζε την πραγματική ισότητα και το οποίο υποστηριζόταν και από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης²⁹. Ο Λυκούδης παρατηρούσε ότι ο ασφυκτικός κλοιός της καθολικής ψήφου οδηγούσε σε αβεβαιότητα το μέλλον της πολιτικής τάξης και των πολιτικών ελευθεριών, καθώς «η αναρχία και ο καισαρισμός εκ περιτροπής, διπλή της τυραννίας μορφή, είνε ο αναπόδραστος πικρός κλήρος των κρατών, άτινα διέπει αναντίρροπος, ασυγκέραστος η πάνδημος ψήφος». Η πρότασή του είναι η εφαρμογή της αναλογικής ψήφου, ώστε να μην αφαιρεθεί το δικαίωμα της ψήφου από κανέναν έλληνα πολίτη, αλλά άν-

θρωποι όπως ο Κουμανούδης, ο Οικονομίδης, ο Ι. Σούτσος, ο Καλλιγάς ή ο Παπαρρηγόπουλος να έχουν δικαίωμα περισσότερων της μίας ψήφου. Αυτό το γεγονός αποτελούσε, κατά την άποψη του, «ανισότητα τερατώδη [...] η εν ίσω μέτρω συμπράξεις πάντων εις την κυβέρνησιν των κοινών, [...] το να συμπράττη ο Ζάππας εξ ίσου προς τον ορνιθοκλέπτην, εις ανάδειξιν των αντιπροσώπων ή των δημοτικών αρχόντων». Επιζητεί δηλαδή την ενίσχυση και εξασφάλιση των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και της επίδρασής τους στη διακυβέρνηση της χώρας, το προβάδισμα ατόμων που είχαν διακριθεί λόγω της εργασίας τους και είχαν αναδειχθεί σε παράγοντες κοινωνικής ευημερίας μέσα από την ατομική τους πρόοδο. Επρόκειτο για άποψη που η *Εφημερίς* συμμεριζόταν αρκετά νωρίς, όταν πρότεινε οι διακεκριμένοι έλληνες του Λονδίνου, Παρισιού, Μασσαλίας, Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξάνδρειας και των λοιπών παροικιών να μετέχουν στη διαχείριση των ελληνικών πραγμάτων³⁰, ενώ και προς το τέλος της περιόδου ο Α. Ευταξίας, συνεργάτης της *Εφημερίδος* από το 1883 και ένα από τα βασικά στελέχη του Τρίτου Κόμματος, το οποίο ενεργά θα στηρίξει η *Εφημερίς*, θα προτείνει φραγμούς στην καθολική ψηφοφορία και τη θέσπιση της αναλογικής ψήφου, ορίζοντας τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, οι εργοστασιάρχες, μεγαλέμποροι, τραπεζίτες, μεγαλοκτηματίες και εφοπλιστές, «οι έχοντες ασφαλή κοινωνικήν αποκατάστασιν, μαρτυρουμένην εκ του φόρου του επιτηδεύματος ή άλλου αμέσου φόρου», να απολαμβάνουν δικαίωμα τριπλής ψήφου³¹. Οι προτάσεις αυτές δεν ήταν καινούριες, αλλά απηχούσαν αντιλήψεις που είχαν διατυπωθεί ήδη από τη Β' Εθνοσυνέλευση, σύμφωνα με τις οποίες η ψήφος και γενικά τα πολιτικά δικαιώματα δεν αποτελούν κατά κυριολεξία δικαιώματα, αλλά καθήκοντα και δημόσιες λειτουργίες υπέρ του δημόσιου συμφέροντος. Με βάση την άποψη αυτή, η ψήφος απονέμεται από το κράτος «εις τους αξίους» ως καθήκον πολιτικό και όχι ως αναφαίρετο δικαίωμα των πολιτών³².

Μέσα από την κριτική της *Εφημερίδος*, η καθολική ψηφοφορία γινόταν αντιληπτή ως κίνδυνος για την ανατροπή της κοινωνικής τάξης και ιεραρχίας. Η *Εφημερίς* θα επηρεαστεί από την εκδήλωση των «κοινωνιστικών κινημάτων» στην Ευρώπη, με αποκορύφωμα τη μεγάλη απεργία στο Σικάγο το 1886, κατά την οποία, όπως παρατηρεί η *Εφημερίς*, έκαναν την εμφάνισή τους «οι σοσιαλισταί και οι αναρχικοί, άνδρες κινδύνων, αιμάτων, ανατινάξεων και καταστροφών»³³. Ο «κοινωνισμός» ταυτίζεται στη σκέψη της *Εφημερίδος* με την αναρχία, την αταξία, την απειλή της κοινωνικής τάξης και ασφάλειας. Η *Εφημερίς* εκφράζει την ανησυχία της για τη μετάδοση ανάλογων κινημάτων στην Ελλάδα, καθώς «ο κοινωνισμός απεδείχθη το μεταδοτικώτερον των κοινωνικών νοσημάτων». Οι καταστροφές των αστικών περιουσιών στο Λονδίνο και τις άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, τα συνθήματα των εργατικών τάξεων ενάντια στους κεφαλαιοκράτες αστούς εκλαμβάνονται ως απειλή των μαζών κατά της ζωής και της περιουσίας, ενώ η πίεση των λαϊκών τάξεων για απόκτηση δικαιώματος ψήφου γίνεται αυτομάτως το επιχείρημα της *Εφημερίδος* για τον κίνδυνο που το ελληνικό πολίτευμα παρουσίαζε «εις τους φιλήσυχους και φιλονόμους πολίτας»³⁴. Οι συνεχείς αναφορές στα ευρωπαϊκά κινήματα και η κάλυψη των διαδηλώσεων και συνθημάτων τους, η απόκτηση πολιτικής δύναμης στη Γερμανία και τα αιτήματά τους οδηγούν την εφημερίδα στην άποψη ότι πρέπει «να φοβήται ακριβώς νυν, ότε ήρξατο να υποφώσκη εποχή πολλώ ευνοϊκώτερα διά τους κοινωνιστάς και αυτήν την τελικήν επικράτησιν των»³⁵. Η *Εφημερίς* θα τονίσει την ανάγκη η πολιτεία «να παρέχη πλήρη ασφάλεια

ζωής, τιμής και περιουσίας εις τους πολίτας αυτής· όταν απουσιάζουν αυτοί οι παράγοντες, τους οποίους θεωρεί θεμελιώδεις για την ύπαρξη και πρόοδο της κοινωνίας, επικρατεί η άρση αυτής και η αναρχία³⁶.

Η *Εφημερίς* διακηρύττει, σε μία προσπάθεια καθησυχασμού, την ανυπαρξία σοσιαλιστικού και εργατικού ζητήματος, θεωρώντας ότι «ο σοσιαλισμός και ο αναρχισμός εν Ελλάδι δεν έχουν λόγον υπάρξεως» επειδή, όπως τόνιζε, στην Ελλάδα δεν υφίσταται μεγάλη βιομηχανία, οι περισσότεροι των κατοίκων είναι ιδιοκτήτες και η σπανιότητα των εργατικών χειρών που παρατηρούσε σήμαινε ότι η εργασία αμείβεται καλά³⁷. Ωστόσο, η σταδιακή εμφάνιση σοσιαλιστικών συλλόγων, εφημερίδων και εκπροσώπων, όπως ήταν ο Πλάτων Δρακούλης με το *Σοσιαλιστή*, ο Στ. Καλλέργης και ο Ηρ. Αναστασίου, έδειχνε ότι «αν δεν υπάρχει εν Ελλάδι σοσιαλισμός, αλλ' υπάρχει όμως εν Αθήναις μία κάποια γνησία ή νοθευμένη, αδιάφορον, κίνησις ή απόπειρα προς κίνησιν υπό το εν λόγω όνομα»³⁸. Η παρουσία και η δράση τους, η οργάνωση συλλαλητηρίων με αίτημα την αύξηση των εργατικών ημερομισθίων αποτελούσαν, για την εφημερίδα, το προανάκρουσμα κοινωνικών κλυδωνισμών, ακριβώς γιατί σε μία περίοδο έντονης λαϊκής δυσaréσκειας, λόγω των οικονομικών προβλημάτων και πιέσεων, το έδαφος ήταν κατάλληλο για τη διάδοσή τους. Η αυξημένη εγκληματικότητα, που παρατηρούσε η *Εφημερίς* λόγω της εντεινόμενης οικονομικής κρίσης τη δεκαετία του 1890, η απώλεια της δημόσιας πίστης στο εξωτερικό, θεωρούσε ότι θα οδηγήσουν τη χώρα σε αναρχία και κοινωνικές εκρήξεις, «καθώς αι εργατικά και αστικά τάξεις είνε αι μυχιαίτερον συγκινούμεναι»³⁹. Η πτώχευση πολλών εμπορικών επιχειρήσεων και η επακόλουθη ανεργία εκατοντάδων εργατών επέσυραν την απειλή της ανατροπής, θυμίζοντας στην *Εφημερίδα* «τα Ιουνιακά της Μεταπολιτεύσεως»⁴⁰. Αν και θεωρεί ότι οι μαζικές κινητοποιήσεις δεν έχουν πολιτικό χαρακτήρα, η σταδιακή ανάδυση των λαϊκών στρωμάτων την οδηγεί στη σκέψη ότι χρειάζεται να παρθούν γρήγορα μέτρα για την ανακούφισή τους, καθώς το σταφιδικό ζήτημα είχε γίνει πλέον ζήτημα κοινωνικό⁴¹. Οι διαρκείς απεργίες, ακόμη και στο ίδιο το τυπογραφείο της *Εφημερίδος*⁴², οδήγησαν στην υιοθέτηση της άποψης για ανάληψη κοινωνικής μέριμνας από το κράτος, προκειμένου να αποφευχθούν οι κοινωνικές εντάσεις⁴³. Η *Εφημερίς*, περισσότερο προσεκτική στην κριτική που ασκεί στο πολιτικό σύστημα, θα προτείνει στην κυβέρνηση Δηλιγιάννη το 1897 να ακολουθήσει το δρόμο του *πολιτειακού κοινωνισμού*, ο οποίος είχε αρχίσει να αναπτύσσεται στην Ευρώπη. Θεωρώντας ότι η βαθύτερη ουσία του πολιτειακού κοινωνισμού είναι «η εφαρμογή υπό της Πολιτείας κοινωνιστικών τινών αρχών, και δη αναγομένων εις πρόνοιαν περί τε του παρόντος και του μέλλοντος του εργάτου εκ μέρους της Πολιτείας προς πρόληψιν ακριβώς πάσης εξεγέρσεως εκ μέρους των τάξεων τούτων», η ανάγκη παροχής κρατικής βοήθειας εντάσσεται στην προσπάθεια των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων να βοηθήσουν στην ευημερία των κατώτερων, ώστε να σταματήσει η επιδίωξη της βελτίωσης της κοινωνικής και οικονομικής τους θέσης εις βάρος των καπιταλιστών⁴⁴.

Η προσφυγή στην κυβερνητική αρωγή για τη διασφάλιση της κοινωνικής γαλήνης και την αποφυγή των ταξικών αντιπαραθέσεων συνιστούσε την υπαγωγή στην κρατική μέριμνα ζητημάτων που ως τότε η ιδιωτική κοινωνία είχε αναλάβει να επιλύσει μέσω της φιλανθρωπικής της δραστηριότητας. Η μεταστροφή των ανώτερων αστικών στρωμάτων προς την κρατική ρύθμιση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων είναι μία τάση που θα χα-

ρακτηρίσει τις αντιλήψεις της *Εφημερίδος* την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, ενώ η στάση της απέναντι στις λαϊκές πολιτικές ελευθερίες θα είναι περισσότερο ανεκτική. Οι πολιτειακές μεταρρυθμίσεις που προτείνονται μέσα στη δεκαετία του 1890, όπως η επανασύσταση της Γερουσίας⁴⁵, η κατάργηση των κομμάτων⁴⁶ ή η πενταετής αναστολή του πολιτεύματος⁴⁷, και που θα οδηγούσαν στη συγκέντρωση πραγματικής εξουσίας στο πρόσωπο του βασιλιά, δεν έβρισκαν σύμφωνη την *εφημερίδα*, καθώς θεωρούσε τα μέτρα αυτά επικίνδυνα για την κοινωνική συνοχή⁴⁸.

Η στάση της *Εφημερίδος* απέναντι στη βασιλεία υπήρξε σε όλη αυτή την περίοδο ευνοϊκή μέσα στα πλαίσια της συνταγματικής μοναρχίας, αποτρέποντας ακραίες πολιτικές λύσεις όπως θα ήταν μία βασιλική δικτατορία⁴⁹. Βασική θέση της αποτελεί η ακριβής τήρηση των όρων του συντάγματος, θεωρώντας ότι αυτοί παραβιάζονται κατάφωρα λόγω της επικράτησης του συστήματος του δικομματισμού και της αρχής της δεδηλωμένης στην ελληνική πολιτική ζωή. Η μετατόπιση της κριτικής της *Εφημερίδος* από τη βάση του πολιτικού συστήματος και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας προς το σύστημα του δικομματισμού δεν είναι άσχετη με την πολιτική της στάση απέναντι στα δύο μεγάλα κόμματα και, ιδιαίτερα, τη θέση της απέναντι στην τρικουπική πολιτική και την εμφάνιση ενός νέου πολιτικού σχηματισμού, του Τρίτου Κόμματος του Δ. Ράλλη.

Η στάση της *εφημερίδας* απέναντι στον Θ. Δηλιγιάννη υπήρξε σε όλη την περίοδο αρνητική. Για την *Εφημερίδα*, ο Δηλιγιάννης αποτελούσε τη γνησιότερη έκφραση του «εκφραζόμενου κοινοβουλευτικού βίου», θεωρώντας ότι το κόμμα του, απειθνόμενο στα κατώτερα στρώματα, έκανε χρήση του κομματισμού και της συναλλαγής, παρακωλύοντας τη διακυβέρνηση της χώρας⁵⁰. Η *Εφημερίς* θα υποστηρίξει τον Χ. Τρικούπη, ήδη από την εποχή του Α. Κορομηλά, θεωρώντας ότι οι συντηρητικές απόψεις που είχε κατά καιρούς εκφράσει σχετικά με το σύνταγμα και οι προτάσεις του για τα νέα εκλογικά νομοσχέδια του 1886 θα οδηγούσαν στη βελτίωση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και, ίσως, σε ριζικότερες μεταρρυθμίσεις του συντάγματος, άποψη που, κατά την *εφημερίδα*, έβρισκε σύμφωνη μία μεγάλη μερίδα του έθνους και κυρίως όσους «δεν έχουνι σχέσεις με το κεντρικόν ταμείον»⁵¹. Την ίδια ευνοϊκή αντιμετώπιση προς την πολιτική Τρικούπη θα τηρήσει και η νέα διεύθυνση της *Εφημερίδος*, η οποία θεωρούσε ότι ο Τρικούπης με την οικονομική του πολιτική εξέφραζε μία νέα τάξη πολιτών, που είχε προέλθει από τη διεύρυνση των οικονομικών δραστηριοτήτων⁵². Είναι χαρακτηριστικό ότι η υποστήριξη της *Εφημερίδος* προς την πολιτική του Τρικούπη θα διατηρηθεί όσο η τρικουπική οικονομική πολιτική απολαμβάνει τη στήριξη των ξένων κεφαλαιαγορών. Με τα πρώτα δείγματα αποτυχίας της δανειακής πολιτικής που εφάρμοσε ο Τρικούπης, η *Εφημερίς* θα θεωρήσει την πολιτική του συνώνυμη της πολιτικής και διοικητικής έκλυσης, αλλά και της εθνικής κατάπτωσης, ενώ η κριτική της θα μετατοπιστεί στην επικράτηση του δικομματισμού στην πολιτική και κατ' επέκταση στην αρχή της δεδηλωμένης, που ο Τρικούπης είχε εισαγάγει το 1875⁵³. Μέχρι εκείνη τη στιγμή ο δικομματισμός δεν είχε αποτελέσει αντικείμενο πολιτικής κριτικής, ενώ θεωρείτο ότι το σύστημα του δικομματισμού θα βοηθούσε στην ομαλή κοινοβουλευτική λειτουργία, σε αντίθεση με εκείνους που καταφέρονταν «εν οψίμω συνταγματική παραφορά» εναντίον της ενισχυμένης πρωθυπουργικής εξουσίας υποστηρίζοντας την ανάγκη διαμόρφωσης περισσότερων κομμάτων⁵⁴. Η *Εφημερίς* θα κατηγορήσει τον Τρικούπη για απόλυτη δικτατορία στις

κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, κάτι που μεταφράζεται ως ψήφιση των κυβερνητικών νομοσχεδίων χωρίς συζήτηση και έλεγχο εκ μέρους των βουλευτών. Η ψήφιση των νομοσχεδίων, η κύρωση των εξωτερικών δανείων, η υπερψήφιση εικονικών προϋπολογισμών των τρικουπικών κυβερνήσεων οφείλονται στην τυφλή κομματική υποταγή των βουλευτών προς τον αρχηγό τους. Αν σε κάποια στιγμή η *Εφημερίς* είχε κατακρίνει το γεγονός της κυβερνητικής αστάθειας και την έλλειψη κομματικής πειθαρχίας, τώρα η τελευταία γίνεται η πηγή από την οποία πηγάζει η πρωθυπουργική εξουσία και η οποία θα οδηγήσει στη χρεοκοπία⁵⁵. Το πολιτικό σύστημα, έχοντας αποδώσει εξουσία δικτάτορα στον πρωθυπουργό, είχε τοποθετήσει στο περιθώριο τη μειοψηφία της Βουλής. Η αρχή της δεδηλωμένης αποτελούσε διαστροφή του πολιτεύματος, από τη στιγμή που έθετε ως όρο σχηματισμού της κυβέρνησης τη συγκέντρωση της πλειοψηφίας των βουλευτών. Ο όρος αυτός, κατά την *Εφημερίδα*, σήμαινε την εγκαθίδρυση της πρωθυπουργικής δικτατορίας, αφού πλέον ο πρωθυπουργός και όχι ο βασιλιάς είναι εκείνος που διορίζει και παύει τους υπουργούς της κυβέρνησης. Επομένως, οι βουλευτές ήταν εκ των πραγμάτων υποχρεωμένοι στην κομματική πειθαρχία για τη στήριξη της εκάστοτε κυβέρνησης⁵⁶.

Η αντίδραση της εφημερίδας προς την αρχή της δεδηλωμένης και τις πλειοψηφικές κυβερνήσεις μπορεί να εκληφθεί και ως καλυμμένη αντίδραση στην καθολική ψηφοφορία, από τη στιγμή που οι πλειοψηφίες σχηματίζονται έπειτα από γενικές εκλογές. Επιπλέον, η αρχή της δεδηλωμένης αποτέλεσε την ολοκλήρωση της δημοκρατικής αρχής, σε συνδυασμό με την καθιέρωση της λαϊκής κυριαρχίας από το σύνταγμα του 1864, και σήμαινε την ουσιαστική αναγνώριση της κοινοβουλευτικής αρχής, σύμφωνα με την οποία η εμπιστοσύνη της Βουλής ήταν αναγκαίος και ικανός όρος τόσο για το διορισμό της κυβέρνησης όσο και για την παραμονή της στην εξουσία⁵⁷. Ο Α. Ευταξίας παρατηρούσε ότι η επικράτηση της δεδηλωμένης ήταν αυτή που εννόησε το διορισμό κυβερνήσεων «εκ των κάτω» και την επικράτηση της συναλλαγής, γεγονός με δυσμενείς επιπτώσεις σε όλους τους τομείς⁵⁸.

Η *Εφημερίς* και οι συνεργάτες της αντιδρούσαν στην καθιέρωση της δεδηλωμένης, επειδή ουσιαστικά επικύρωνε την επικράτηση του δικομματισμού στην πολιτική ζωή της χώρας και τον αποκλεισμό του βασιλιά από κάθε πολιτική πράξη, από τη στιγμή που το δικαίωμα του διορισμού και της παύσης των υπουργών, η άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας, είχε μετατεθεί από το πρόσωπο του βασιλιά στον πρωθυπουργό⁵⁹. Η δεδηλωμένη είχε υποβιβάσει, κατά την κριτική της *Εφημερίδος*, τη βασιλεία «εις υπάλληλον του κοινοβουλίου αρχήν, εις μηχανήν αυτόματον, ικανήν μόνον να υπογράφη ό,τι το κόμμα διά των αντιπροσώπων του υπουργών υπέβαλλον!»⁶⁰. Παίρνοντας αφορμή από τις συνταγματικές διατάξεις, η *Εφημερίς* θα δικαιολογήσει τις συχνές διαλύσεις των κυβερνήσεων της περιόδου πριν το 1875, θεωρώντας ότι ο βασιλιάς ορθά εξασκούσε τα προνόμια που το σύνταγμα του είχε παραχωρήσει και παραγνωρίζοντας ότι το σύνταγμα του 1864 είχε θεσπίσει παράλληλα τη νομική ανικανότητα των βασιλικών ενεργειών καθιερώνοντας το «ανεύθυνον» του Στέμματος και την υπουργική ευθύνη. Η *Εφημερίς* θεωρούσε προφανώς ότι οι εξουσίες που αναγράφονταν στο σύνταγμα ανήκαν στο βασιλιά κατ' ουσίαν και όχι μόνο κατά τύπους και κατ' όνομα και, για το λόγο αυτό, η εφημερίδα αντιδρά στην άποψη των *Καιρών* ότι «ο Βασιλεύς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά», επαναλαμβάνοντας τη γνωστή ρήση του Thiers, γιατί μία τέτοια άποψη καθιστούσε τη βασιλεία απλό επόπτη των συνταγματικών τύπων⁶¹.

Για την εφημερίδα, η βασιλεία ήταν η προσωποποίηση του κράτους και η μόνη συνταγματικά υπεύθυνη απέναντι στο λαό, εφόσον το σύνταγμα εκλαμβάνεται από αυτήν ως πολιτειακό συμβόλαιο μεταξύ του βασιλιά και του λαού του⁶². Μία τέτοια αντίληψη του συντάγματος αναγνώριζε το βασιλιά ως φορέα της συνταγματικής εξουσίας και ερχόταν σε αντίθεση με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας που όριζε το σύνταγμα του 1864 και σύμφωνα με την οποία ο λαός ήταν ο φορέας και θεμελιωτής του πολιτεύματος. Η *Εφημερίς* επαναφέρει την άποψη των υποστηρικτών της συνταγματικής μοναρχίας έναντι της βασιλειομένης δημοκρατίας που το σύνταγμα του 1864 είχε καθιερώσει, αψηφώντας απόψεις των ευρωπαϊκών εκπροσώπων του πολιτικού φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα. Εκφράζοντας, κατά την άποψή της, το γενικό αίσθημα που θέλει τη βασιλεία «ρυθμιστή της λειτουργίας του πολιτεύματος», θα την ωθήσει να καταστεί «ζώσα και δρώσα επ' αγαθώ του Κράτους και του Έθνους», το οποίο γίνεται και το πολιτικό σύνθημα του Τρίτου Κόμματος⁶³.

Η σχέση της εφημερίδας με τα κόμματα της εποχής ως το 1890 δεν είχε ξεπεράσει ποτέ τα όρια της κριτικής για το κοινό καλό, όπως η ίδια διακήρυττε. Ακόμη και όταν υποστήριζε την πολιτική Τρικούπη, δεν εντάχθηκε επίσημα στις γραμμές του τρικουνπικού κόμματος. Η ουδετερότητά της θα ξεπεραστεί μετά το 1890, οπότε η *Εφημερίς* εντάσσεται στους υποστηρικτές του Δ. Ράλλη και μίας ομάδας βουλευτών, οι οποίοι ως τότε δρούσαν ως ανεξάρτητοι ή στα πλαίσια των δύο μεγάλων κομμάτων. Οι διευθυντές της *Εφημερίδος*, Α. Ρούκης και Α. Γιαννόπουλος, θα εκτεθούν αρκετές φορές ως υποψήφιοι του νέου κόμματος σε βουλευτικές και δημοτικές εκλογές και η *Εφημερίς* θα θεωρείται το οργάνο των επιθέσεων του κόμματος στη Βουλή⁶⁴.

Οι αναφορές για την ύπαρξη τρίτου κόμματος στη Βουλή πυκνώνουν μέσα στο 1891· ωστόσο, οι απαρχές της εμφάνισης ενός νέου πολιτικού σχηματισμού έγιναν με τις εκλογές της 14ης Οκτωβρίου του 1890, όταν η *Εφημερίς* υποστήριζε τη λεγόμενη *Εθνική Αντιπολίτευση* και όλα τα αντιπολιτευτικά προγράμματα των ανεξάρτητων υποψηφίων. Η *Εφημερίς*, αρχικά, είχε στηρίξει τη συνεργασία του Δ. Ράλλη με τον Θ. Δηλιγιάννη, παρά την οξεία κριτική της στον τελευταίο⁶⁵. Η συνεργασία των δύο διακόπτεται, όταν διαπιστώνονται εκ μέρους των δηλιγιαννικών προσπάθειες αποκλεισμού του Δ. Ράλλη και των φίλων του από το συνδυασμό Αττικοβοιωτίας, ενώ η *Εφημερίς* έκτοτε θα στηρίξει ανεξάρτητο συνδυασμό με την ονομασία *Εθνική Αντιπολίτευσις*, «ήτις θέλει την αναστήλωσιν των συνταγματικών θεσμών και την έρρυθμον αυτών λειτουργίαν, ην παρέλυσε και ανέντρεψεν η βωβή και άβουλος και εξηυτελισμένη πλειονοψηφία εν τη Βουλή, τα ως αγέλαι συρόμενα όπισθεν αναξίων πολιτευτών κόμματα εν τη χώρα. Είνε εκείνη, ήτις επί της σημαίας της πρωτίστως ως έμβλημά της ανέγραψεν «Πατριωτισμός, ηθική, ειλικρίνεια»»⁶⁶. Στο νέο συνδυασμό μετείχαν οι Δ. Ράλλης, Α. Ρούκης, Αλ. Ραγκαβής, ενώ δήλωναν την υποστήριξή τους στην υποψηφιότητα του Α. Συγγρού⁶⁷. Παράλληλα, η *Εφημερίς* δημοσίευσε τα αντιπολιτευτικά προγράμματα γνωστών πολιτικών που ήταν ανεξάρτητοι, όπως εκείνο του Γ. Μίληση⁶⁸ και του Ι. Μεσσηνέζη⁶⁹, αλλά και το *Πολιτικόν Πρόγραμμα αντιπολιτευομένων υποψηφίων του νομού Φθιώτιδος και Φωκίδος*, το οποίο θα χαρακτηρίσει ως «αληθές αντιπολιτευτικόν ευαγγέλιον», με απόψεις που θα αποτελέσουν το οικονομικό και πολιτικό πρόγραμμα του νέου κόμματος⁷⁰. Το πρόγραμμα υπογράφουν εννέα υποψήφιοι βουλευτές της περιοχής, μεταξύ των οποίων και ο Αθ. Ευνταξιάς⁷¹, ο οποίος, αν και στις εκλογές του 1890 μετέχει στο συνδυασμό της

Αντιπολίτευσης του Δηλιγιάννη, από αυτή την περίοδο και έπειτα θα γίνει κεντρικό πρόσωπο στην οργάνωση και τον πολιτικό προγραμματισμό του Τρίτου Κόμματος, ώστε να θεωρείται ο υπαρχηγός και το «πρωτοπαλλίκαρο» του Ράλλη⁷².

Η ύπαρξη νέου κόμματος στη Βουλή θα παραμείνει «αόριστος, νεφελώδης, λανθάνουσα» σε όλη τη διάρκεια του 1890, και μέχρι το τέλος του 1891 αρχίζουν να πυκνώνουν οι πληροφορίες για την ύπαρξη νέου κόμματος με κεντρική φυσιογνωμία τον Δ. Ράλλη, ο οποίος εμφανίζεται ως ο πολλά υποσχόμενος πολιτικός που θα οδηγήσει τη χώρα στην αναγέννηση και την ανάπτυξη⁷³. Η *Εφημερίς* φιλοξενεί δήλωση των Δ. Ράλλη, Κ. Κωνσταντόπουλου και Σ. Σωτηρόπουλου, όπου αναφέρεται ότι «ολίγοι σήμερον δεδηλωμένως αντίθετοι και της κυβερνήσεως και του τρικουπικού κόμματος είμεθα σύμφωνοι εν τη αρχή ότι πρέπει ν' απαλλαχθή η πολιτεία της βουλευτοκρατίας, ήτις συνεπάγεται την πρωθυπουργικήν δικτατορίαν· αλλ' όσοι είμεθα σήμερον οκτώ ή δέκα δεν θέλομεν ν' αυτοκληθώμεν κόμμα· τα κόμματα διοργανούνται, διαμορφώνονται και συμπήγνυνται εν τη Βουλή διά της κοινοβουλευτικής δράσεως· την διοργάνωσιν λοιπόν και την σήμητιν της ομάδος ημών εις κόμμα, είτε δε την επίρρωσιν αυτού θα επιδιώξομεν εν τη Βουλή, εκεί εκτεθέντες τας ιδέας ημών και συναρμολογόντες την πολιτικήν ημών δράσιν»⁷⁴. Στο νέο κόμμα μετείχαν ακόμη οι Μανέτας, Παπαμιχαλόπουλος, Ποταμιάνος, Πετιμεζάς, Τριανταφυλλάκος, Κρεστενίτης, Φιλάρετος κ.ά., ενώ φαίνεται ότι σύμφωνος με τη νέα κίνηση ήταν και ο Α. Συγγρός⁷⁵.

Αυτό που έχει σημασία να δούμε στην περίπτωση του Τρίτου Κόμματος είναι η εμφάνισή του ως πολιτικού σχηματισμού που επαγγέλλεται τη συνταγματική διακυβέρνηση της χώρας, με ιδεολογικές αρχές που συμπίπτουν με την κριτική που ασκούσε η *Εφημερίς* και η σχέση της πολιτικής ιδεολογίας του νέου κόμματος με την πολιτική πρακτική που ακολουθεί. Δηλαδή, ενώ το Τρίτο Κόμμα εμφανίστηκε με την αξίωση να συμβάλει στην κομματική ανάπτυξη, αναδυόμενο μέσα από τα συντρίμια του παλαιοκομματισμού, οι ενέργειες που ακολούθησαν τη δημιουργία του πρώτου πυρήνα το 1890 ως την επίσημη εμφάνισή του στη βουλή, το Νοέμβριο του 1891, έδειχναν ότι εκείνο που επεδίωκε ουσιαστικά ήταν η υποσκέλιση ενός από τα δύο μεγάλα κόμματα και κατά προτίμηση εκείνου του Δηλιγιάννη⁷⁶. Δεν ήταν λίγες οι φορές που η *Εφημερίς*, θεωρώντας ότι ο Δηλιγιάννης ήταν η άλλη όψη του νομίσματος, ζητούσε την καθαίρεση του αρχηγού του δηλιγιαννικού κόμματος και την ανάδειξη του Ράλλη στην αρχηγία, τονίζοντας ότι με την πρόταση αυτή συμφωνούσαν και πολλοί βουλευτές του Δηλιγιάννη⁷⁷. Επιπλέον, ο Ευταξίας, το 1892, έπειτα από την αποπομπή του Δηλιγιάννη από το βασιλιά, είχε προσπαθήσει με ενέργειές του να εξασφαλίσει τη στήριξη της δηλιγιαννικής πλειοψηφίας για να ανέλθει το κόμμα του και ο Δ. Ράλλης στην εξουσία, παρά το γεγονός ότι ο βασιλιάς είχε ήδη αναθέσει εντολή σχηματισμού νέας κυβέρνησης στον Κ. Κωνσταντόπουλο, που προερχόταν από το Τρίτο Κόμμα⁷⁸.

Η προστάθια σύμπλευσης ή υπονόμησης του δηλιγιαννικού κόμματος εκ μέρους του Τρίτου Κόμματος μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τα κοινωνικά στρώματα που η πολιτική ομάδα του Ράλλη και η *Εφημερίς* επιχειρούν να εκφράσουν. Η ίδια η εφημερίδα χαρακτηρίζει την κοινωνική ομάδα που απηχεί ως την «εκλεκτή», «τη μη περιμένοια ρουσφέτια», τη «μη έχουσα σχέσεις με το κεντρικόν ταμείον», η οποία κατακρίνει και το φαινόμενο της συναλλαγής. Το Τρίτο Κόμμα, σύμφωνα με την εφημερίδα, αποτελείται από τα υγιέστερα κοινωνικά στοιχεία και τους ισχυρούς πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες του τόπου, οι

οποίοι θα ονομαστούν γενικά «οικοκυραίοι», εννοώντας τούς έχοντες περιουσία και συντηρητικές τάσεις. Ο όρος αφορά το εκλογικό σώμα το οποίο, με βάση την εφημερίδα, είχε δικαίωμα ψήφου χάρι στην οικονομική του ανεξαρτησία και υλική ανάπτυξη, αν σκεφτούμε ότι ο Α. Συγγρός θεωρούν ότι διακρίνεται από «οικοκυριστική ειλικρίνεια»⁷⁹. Στην κοινωνική βάση της εφημερίδας και του κόμματος εντάσσονται σε μεγάλο βαθμό οι σταφιδοκτηματίες της Πελοποννήσου⁸⁰, αλλά και πολλοί τραπεζίτες, βιομήχανοι και μεγαλέμποροι⁸¹. Αυτό σημαίνει ότι το Τρίτο Κόμμα, που δεν ξεπερνούσε τους 15-16 βουλευτές, μη διαθέτοντας ισχυρή λαϊκή βάση, ήταν αναγκασμένο να προσεταιριστεί τη μεγάλη λαϊκή βάση που το δηλιγιαννικό κόμμα διέθετε και να δημιουργεί συμμαχίες με πολιτικές ομάδες που μπορούσαν να κινητοποιήσουν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως ήταν οι Μακρακιστές⁸². Ακόμη, δεν είναι λίγες οι φορές που η *Εφημερίς* για λογαριασμό του Τρίτου Κόμματος απειθύνεται προς το λαό φιλοδοξώντας να εκφράσει τα οικονομικά του αιτήματα⁸³. Χρησιμοποιώντας ένα λόγο εθνικιστικό και φιλολαϊκό, που φτάνει και τα όρια του αντιιλουποκρατισμού, προσπαθεί να χειραγωγήσει τις λαϊκές μάζες και να τις συσπειρώσει γύρω από το θρόνο και το βασιλιά, με τον οποίο θεωρεί ότι έχουν σχέση συμβολαίου. Η προτροπή να συσπειρωθεί ο λαός γύρω από τη βασιλεία και να δοθεί με τον τρόπο αυτό η εντολή σε αυτήν για ενεργή ανάμιξη στην πολιτική συνεπάγεται, ακριβώς, την απειρόληση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του λαού, που μπορεί να αποφασίζει ο ίδιος μέσα από την εκλογική διαδικασία, και την κατάργηση του δόγματος της δεδηλωμένης που διακήρυτταν ως βασική πολιτική θέση⁸⁴. Η στάση της εφημερίδας και του κόμματος απέναντι στην άσκηση των βασιλικών προνομίων ποικίλλει ανάλογα με τις πολιτικές ανάγκες και τα συμφέροντα που εξυπηρετούνται. Η *Εφημερίς* πιέζει τη βασιλεία να αναλάβει πρωτοβουλία την περίοδο της οικονομικής κρίσης και της χρεοκοπίας θεωρώντας ότι, αν δεν ενεργήσει έγκαιρα, ο λαός θα μπορούσε να ξεγερωθεί υπό το βάρος της οικονομικής πίεσης ή να προκαλέσει τη δυσαρέσκεια απέναντί της⁸⁵.

Η πίεση της *Εφημερίδος* για βασιλική δράση μπορεί να συσχετισθεί με την προσπάθεια του Τρίτου Κόμματος να αποκτήσει πρόσβαση στην εξουσία προκειμένου να εφαρμόσει το πολιτικό και, κυρίως, το οικονομικό της πρόγραμμα, καθώς οι οικονομικές διαστάσεις της κριτικής του πολιτικού συστήματος αποτελούν έναν ακόμη διακριτό άξονα που τη χαρακτηρίζει. Το 1895, η *Εφημερίς* θα παρατηρήσει ότι η οικονομική χρεοκοπία «είνε απλούν και εύλογον αποτέλεσμα πολυτούς κακοδιοικήσεως», συνδέοντας την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1890 με τη στρεβλή εφαρμογή του πολιτεύματος και τη συναλλαγή⁸⁶. Η τελευταία θεωρείται κύρια αιτία για την έλλειψη οικονομικού προγραμματισμού και την υπερχρέωση στο εξωτερικό. Οι διαρκείς οικονομικές παραχωρήσεις και διευκολύνσεις, οι διορισμοί σε δημόσιες θέσεις με επιβάρυνση του προϋπολογισμού ωθούν της εφημερίδα να παρατηρήσει ότι «αι ελευθερίαι μας θέλουσιν ανταλλάγματα, και τα ανταλλάγματα είνε καθυστερήσεις φόρων, αυξήσεις δαπανών, συνολολογήσεις δανείων προς κάλυψιν των ελλειμμάτων άνευ προσθήκης φόρων προς υπηρεσίαν των δανείων. Εντεύθεν ούτε δημόσια έργα προς ανάπτυξιν των παραγωγικών πόρων του τόπου, ούτε συστηματική και διαρκής εργασία προς ισχυράν στρατιωτική σύνταξιν»⁸⁷. Η ανάπτυξη της εθνικής παραγωγής, η εμπύκνωση της εθνικής οικονομίας και η δημόσια πίστη της χώρας στο εξωτερικό αποτελούν βασικούς άξονες της οικονομικής λογικής που διέπει τις απόψεις της εφημερίδας. Ιδιαίτερα η έννοια της δημόσιας πίστης, που πλήττεται καίρια μέσα στη δεκαετία του 1890, έχει εξαιρετική ση-

μασία, καθώς αποτελούσε βασικό όρο για την πρόσβαση της Ελλάδας στη διεθνή χρηματογορά και την προσέλκυση των ξένων επενδύσεων για την παραγωγική ανάπτυξη⁸⁸. Για την εφημερίδα, «η πίστις δεν είναι τι αφηρημένον ή τυχαίον πράγμα. [...] Ίνα έχη πίστιν εν κράτος, ανάγκη να σχηματισθή πεποιθήσις περί της φερεγγυότητος αυτού, ήτοι ν' αποδείξη ότι έχει και την θέλησιν και την ικανότητα και την οικονομικήν δύναμιν να εκπληροί τας υποχρεώσεις του»⁸⁹. Αυτός είναι και ο λόγος που η *Εφημερίς* αρχικά ήταν υπέρμαχος της τρικουπικής πολιτικής, καθώς η πληθώρα των ξένων επενδύσεων και η ευκολία σύναψης εξωτερικών δανείων αποδείκνυε την επιδοκιμασία και την εμπιστοσύνη των ξένων αγορών στην οικονομική του πολιτική⁹⁰. Από τη στιγμή που ο Τρικούπης χάνει την εμπιστοσύνη των ξένων κεφαλαίων, η υποστήριξη της εφημερίδας αίρεται με τα πρώτα σημάδια της επικείμενης κρίσης⁹¹. Η *Εφημερίς* και το Τρίτο Κόμμα επιμένουν στην ανάκτηση της δημόσιας πίστης, όχι μόνο γιατί η τελευταία είχε επιπτώσεις στην οικονομική επιβίωση της χώρας, αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό στην πολιτική και κοινωνική σταθερότητα ενός καθεστώτος που θα εγγυούνταν την τάξη και την ασφάλεια. Για τον Α. Ευταξία, η έλλειψη δημόσιας πίστης όχι μόνο «θα έκλειεν ερημητικώς επί πολλά έτη, αν όχι διά πάντα, την θύραν των ξένων κεφαλαίων», αλλά η χρεοκοπία του κράτους θα οδηγούσε σε κοινωνική κρίση «περί ης αδύνατον να προΐδη τις, οποίας διαστάσεις δύναται μέχρι τέλους να προσλάβη», προβλέποντας την κοινωνική αναρχία ως συνέπεια της οικονομικής κατάρρευσης⁹².

Με αυτή την οικονομική αντίληψη συσχετίζεται και η επίσημη εμφάνιση του Τρίτου Κόμματος το Νοέμβριο του 1891, την εποχή δηλαδή που αρχίζει η μεγάλη πτώση της τιμής των ελληνικών χρεογράφων και των μετοχών του χρηματιστηρίου⁹³. Οι βασικές οικονομικές προτάσεις της εφημερίδας και του Τρίτου Κόμματος είχαν ως στόχο την ανάπτυξη και αξιοποίηση των παραγωγικών πόρων της χώρας, την επίτευξη του ισοζυγίου και την υλική ανάπτυξη του τόπου χωρίς εξωτερικό δανεισμό, τη φορολογική μεταρρύθμιση με στόχο την ανακούφιση των άπορων τάξεων και τη δημιουργία κινήτρων για την αύξηση της γεωργικής παραγωγής και την ανάπτυξη των γεωργικών εκμεταλλεύσεων⁹⁴. Με ιδεολογικό πρότυπο την επικράτηση της Ελλάδας ως μεγάλου κέντρου του εμπορίου και της βιομηχανίας στο χώρο της Ανατολής, η *Εφημερίς* θα προβάλλει την αναγκαιότητα της ίδρυσης σχολών εμπορικών και βιομηχανικών, όπως ήταν η *Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία* του Ο. Ρουσόπουλου⁹⁵. Οι αντιστάσεις, ωστόσο, που συναντούσε η εφαρμογή των οικονομικών προτάσεων της εφημερίδας και του Τρίτου Κόμματος στις εσωτερικές οικονομικές και κοινωνικές δομές θεωρούνται ως συνέπεια του πολιτικού συστήματος, το οποίο δεσμεύοντας τις πολιτικές επιλογές σε συγκεκριμένες παραχωρήσεις έκανε αδύνατη την υιοθέτηση ενός προωθημένου οικονομικού προγράμματος και έθετε όρια και φραγμούς στην οικονομική και κοινωνική αναβάθμιση, όπως την έβλεπε η *Εφημερίς* και επεδίωκε να την επιτύχει το Τρίτο Κόμμα. Αν και μέσα σε αυτή την περίοδο που εξετάζεται εμφανίζεται η συγκρότηση ενός συγκεκριμένου μεγαλοαστικού στρώματος που επεδίωκε την ανάγκη διεύρυνσης της αγοράς και συγκέντρωσης κεφαλαίων, της διατήρησης της κοινωνικής ασφάλειας, δεν είχε ακόμη δημιουργηθεί το πολιτικό πλαίσιο δράσης του και δεν είχε εξασφαλιστεί ένα ασφαλές θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας αυτής της ομάδας⁹⁶.

Σ' αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, η βασιλεία καθίσταται το πολιτικό μέσο, το οποίο θα βοηθούσε τη μείωση των μελών του Τρίτου Κόμματος να αποκτήσει πρόσβαση στην

εξουσία για την επίτευξη των αλλαγών που επιθυμούσε. Τα όρια του συνταγματικού και του αντισυνταγματικού φαίνονται αρκετά ρευστά, στο βαθμό που ο προσεταιρισμός της βασιλικής εξουσίας εξυπηρετεί συγκεκριμένα πολιτικά και κοινωνικά αιτήματα. Και προς αυτή την κατεύθυνση είναι ενδεικτική η στάση της *Εφημερίδος* και του Τρίτου Κόμματος στα γεγονότα του 1892 και 1893.

Η μοναδική περίπτωση, στην περίοδο που εξετάζεται, κατά την οποία ο Ράλλης σχηματίζει κυβέρνηση αποτελεί η κυβέρνηση Σωτηροπούλου-Ράλλη το Μάιο του 1893, όταν μετά την παραίτηση του Τρικούπη ο βασιλιάς αναθέτει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης όχι άμεσα στον Ράλλη, αλλά στον Σωτηρόπουλο με τον οποίο και συμπράττει ως τον Οκτώβριο. Στην περίπτωση αυτή υπήρξαν δύο συνταγματικές παρατυπίες: ο βασιλιάς προχώρησε σε διορισμό νέας κυβέρνησης χωρίς τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη για διενέργεια εκλογών, όπως προέβλεπε το σύνταγμα του 1864⁹⁷, και ανέθεσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Σ. Σωτηρόπουλο, ο οποίος εκείνη την περίοδο δεν ήταν μέλος του κοινοβουλίου. Για τους λόγους αυτούς, η κυβέρνηση Σωτηροπούλου-Ράλλη χαρακτηριζόταν από την αντιπολίτευση ως «αναρχική» και «αντικοινοβουλευτική»⁹⁸. Ωστόσο, η *Εφημερίς* θα θεωρήσει απόλυτα δικαιολογημένη τη βασιλική ενέργεια και ο Α. Ευταξίας θα αναλάβει την υπεράσπιση της νέας κυβέρνησης στη Βουλή, υπερασνόμενος του βασιλικού δικαιώματος διορισμού κυβερνήσεων μειοψηφιών χωρίς τη διάλυση της Βουλής⁹⁹. Ωστόσο, αυτή η αντίληψη για τα βασιλικά προνόμια υφίσταται κατά καιρούς διαφοροποιήσεις, με αποτέλεσμα η αποτομή του Δηλιγιάννη να ρίχνει το Φεβρουάριο του 1892 και ο διορισμός της κυβέρνησης Κωνσταντόπουλου να μην τύχει της ίδιας υποστήριξης. Η ίδια η *Εφημερίς* είχε πείσει τη βασιλεία να καταστεί «ζώσα και δρώσα» αποπέμποντας τον Δηλιγιάννη για τις οικονομικές του ενέργειες. Ο Δηλιγιάννης, έχοντας την πλειοψηφία, είχε αρνηθεί να παραιτηθεί και ο βασιλιάς, κάνοντας χρήση του άρθρου 31 του συντάγματος, τον απέπεμψε¹⁰⁰. Αυτή τη φορά ο βασιλιάς, ακολουθώντας τη συνταγματική οδό, αποτάθηκε πρώτα στον Τρικούπη, γεγονός που δυσαρέστησε την εφημερίδα, η οποία προέτρεπε το βασιλιά να μην ακολουθήσει την τυπική συνταγματική διαδικασία. Η άρνηση του Τρικούπη θεωρήθηκε από την εφημερίδα ως ευκαιρία διορισμού του Ράλλη. Ο διορισμός της κυβέρνησης Κωνσταντόπουλου από το βασιλιά θεωρήθηκε βασιλική αποδοκιμασία στο πρόσωπο του Ράλλη και υπήρξε αιτία διάσπασης του Τρίτου Κόμματος¹⁰¹. Στη φάση αυτή, το Τρίτο Κόμμα δεν επιθυμούσε τη διάλυση της Βουλής και προσπάθησε, προσεταιριζόμενο τη δηλιγιαννική πλειοψηφία μέσω του Ευταξία, να κερδίσει την πλειοψηφία στη Βουλή και την ανάθεση εντολής σχηματισμού κυβέρνησης Ράλλη, κάτι που ο βασιλιάς αρνήθηκε¹⁰². Από τη μία, προέτρεπε σε αντισυνταγματική οδό τη βασιλεία με το διορισμό Ράλλη χωρίς διάλυση της Βουλής και διενέργεια εκλογών και, από την άλλη, όταν η χρήση των βασιλικών προνομίων δεν ευνοούσε τη συμμετοχή του Ράλλη, η *Εφημερίς* κατηγορούσε τη βασιλεία για εφαρμογή νέων συνταγματικών κανόνων και άρνηση των κοινοβουλευτικών θεσμών, ενώ προσπαθούσε να πείσει ότι η ίδια καλούσε τη βασιλεία να δράσει όχι όμως με αυτό τον τρόπο. Εξάλλου, για την εφημερίδα, η τήρηση του συντάγματος ήταν ζήτημα ερμηνειών¹⁰³.

Επομένως, η βασιλική υποστήριξη χρησιμοποιείται για να καταστεί μία κοινοβουλευτική μειοψηφία κυβέρνηση, φιλοδοξία που υπό το υπάρχον πολιτικό σύστημα και το δόγμα της δεδηλωμένης δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί, ενώ η κριτική του πολιτικού συστήματος που ασκεί η *Εφημερίς* και η εναλλακτική οικονομική και πολιτική πρόταση

του Τρίτου Κόμματος αποτελούσαν τη συμβολή τους στην προσπάθεια θεσμικού μετασχηματισμού της ελληνικής πολιτικής προς το συμφέρον της πιο προωθημένης κοινωνικής τάξης που φαίνεται ότι εκφράζουν.

Σημειώσεις

1. Η *Εφημερίς* υπήρξε η πρώτη ημερήσια αθηναϊκή εφημερίδα, που κυκλοφόρησε την 1η Οκτωβρίου του 1873, με εκδότη αρχικά τον Δημήτριο Κορομηλά και αρχισυντάκτη τον Ιωάννη Καμπουρογλου. Συνεργάτες της υπήρξαν γνωστοί εκπρόσωποι της λογοτεχνίας, της πολιτικής και της οικονομίας της εποχής. Τη διεύθυνση της *Εφημερίδος* θα αναλάβει από το 1886 ο Λάμπρος Κορομηλάς, ο οποίος έφερε αρκετές καινοτομίες στην έκδοση της εφημερίδας, με αρχισυντάκτη τον Αριστομένη Βαλέτα και συνεργάτες τους Χ. Άννινο και Δ. Κακλαμάνο. Το Φεβρουάριο του 1888 εκχωρείται στον Αριστείδη Ρούκη, αρχισυντάκτη ως τότε στην Ακρόπολη και τον Αγησίλαο Γιαννόπουλο Ηπειρώτη. Ο Α. Ρούκης θα διατηρήσει τη διεύθυνση της εφημερίδας μέχρι το 1899, ενώ η *Εφημερίς* εκδίδεται μέχρι το 1901. Θα επανακυκλοφορήσει το 1912 με εκδότη τον Γεώργιο Κορομηλά, που το 1914 θα την εκχωρήσει στον Η. Παπαταύλου μέχρι το 1922, οπότε η κυκλοφορία της διακόπτεται οριστικά [βλ. Χ. Άννινος, «Εκ των απομνημονευμάτων μου, Δ'», *Παναθήναια*, 1Α' (1905), σσ. 305-9, και του ιδίου, *Ιστορικά σημειώματα*, Αθήνα χ.χ., σσ. 5-6, Π. Καρυκόπουλος, *200 χρόνια ελληνικού τύπου, 1784-1984*, Αθήνα 1984, σσ. 94-6 και Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. Α' (1790-1900), Αθήνα 1957, σσ. 129-31 και Ν. Σκιαδάς, *Χρονικόν της Ελληνικής Τυπογραφίας*, τ. Γ' (1863-1909), Αθήνα 1982, σσ. 18-20].

2. Οι απόψεις που η *Εφημερίς* εκφράζει για το πολιτικό σύστημα εντάσσονται σε ένα γενικότερο πλαίσιο πολιτικής κριτικής που ασκείται και εντοπίζεται ήδη στην περίοδο μετά την ψήφιση του συντάγματος του 1864 με σαφείς κοινωνικές και πολιτικές αναφορές. Σχετικά με την κριτική του πολιτικού συστήματος, βλ. Χ. Χατζήιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σσ. 370-89, Γ. Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Ν. Καζάζη (1849-1936)*, Αθήνα 1995, Θ. Μποχώτης, *Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στο ελληνικό κράτος, 1864-1911: Έρευνες για ορισμένες σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 1999 και Ν. Ποταμιάνος, «Υπέρ τάξεως και εννομίας εξέγερσις»: Η εταιρεία «ο Ελληνισμός» 1898-1910. Η ριζοσπαστική δεξιά στην Ελλάδα την εποχή του κινήματος στο Γουδί, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 1999.

3. *Εφημερίς*, 26-5-1886, 6-5, 24-5, 29-5, 8-8, 2-6, 23-10-1886.

4. *Εφημερίς*, 2-3, 17-5-1886, 12-7-1890, 6-10-1893.

5. *Εφημερίς*, 23-5-1886, Ε. Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988.

6. *Εφημερίς*, 10-1, 2-3, 20-5, 22-6, 28-7, 1-8-1886, 27-7-1891, ενώ μεταφέρει απόψεις των *Times* (19-3-1886), *Pell-Mell Gazette* (19-4-1886) για τον παρηκμασμένο χαρακτήρα των νεότερων ελλήνων.

7. *Εφημερίς*, 23-5-1886.

8. *Εφημερίς*, 3-5-1886, 24-5, 30-5-1886.

9. *Εφημερίς*, 24-12-1886 και 6 και 17-6, 24-7, 8-8, 29-11-1886, 22-1, 10-8-1887, 2-2-1888, 28-11-1889, 4-9-1890.

10. *Εφημερίς*, 30-5, 5 και 6-6-1886, 5-10-1896.

11. *Εφημερίς*, 23-5, 19-10-1887, 3-7-1889, «Επί τη πεντηκονταετηρίδι του Συντάγματος», 3-9-1893.

12. *Εφημερίς*, 4-12-1886, 3-7-1889, 5-2-1890, 16-1 και 24-4-1891, 15-10-1894, 22-5-1897.

13. *Εφημερίς*, 19-2-1888, 5-1 και 16-8-1889, 26-1-1890, 9-12-1894.

14. *Εφημερίς*, 18-12-1887 και 4-7-1886, 21-2-1887, 23-11-1889, 22-11-1895.

15. *Εφημερίς*, 22-9-1889.

16. Με βάση τον ορισμό που δίνει το *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* των Μπαρτ και Χιρστ, στο οποίο συνεργάζονται οι εκδότες και οι συνεργάτες της *Εφημερίδος*, προκειμένου να αποτελέσει κόμμα μία μερίδα πολιτών θα πρέπει να διαπνέεται από κάποια πολιτική αρχή, να επιδιώκει συγκεκριμένο σκοπό για την ευημερία και την πρόοδο των πολιτών, διαφορετικά τα κόμματα μετατρέπονται σε φατρίες, η ύπαρξη των οποίων αποτελεί σύμπτωμα πολιτικής νόσου και καταπτώσεως των πολιτικών ηθών [βλ. «κόμμα πολιτικών», *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, εκδόμενον τη συμπράξει των κυρίων Δ. Αραβαντινού..., τ. Δ' (1894), Μπαρτ και Χιρστ, Εν Αθήναις, 1889-1898].

17. *Εφημερίς*, 5-5, 5-6, 9, 19 και 24-11, 24-12-1886, 19 και 28-10-1888.

18. *Εφημερίς*, 20-5-1886, 29-5, 21-8-1889, 16-1-1892.

19. *Εφημερίς*, «Οι εχθροί της Ελλάδος», 17-3-1894.
20. *Εφημερίς*, 23-3-1886, 14-6-1892.
21. *Εφημερίς*, «Η ατμοκίνητος ναυτιλία», 9-2-1888 και 18-9-1887, 11-2-1888, «Ο αγών περί των όλων», 21-7-1890, 26-2-1893, «Η συνέντευξις του Κον Σ. Σωτηροπούλου», 9-4-1893, 16-10-1894.
22. *Εφημερίς*, 23-5, 15-6-1886 [ανταπόκριση του Bourde της γαλλικής εφημερίδας *Le Temps* στην Ελλάδα], 10-7-1886, 21-1, 10-10-1887, «Τα Κόμματα», 25-7-1890, «Καλπονοθεία», 9-5-1892.
23. *Εφημερίς*, 24-12-1886, «Τα Κόμματα», 25-7-1890. Για τον εκλογικό νόμο πουν ψήφισε η Β' Εθνοσυνέλευση και τη μεταρρύθμιση του 1877, βλ. Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Αθήνα 1991, σσ. 169, 188-95.
24. *Εφημερίς*, 22, 26 και 30-3, 21-6-1886, «Η τυραννία των ακροατηρίων», 1-12-1890, 6-2-1892.
25. *Εφημερίς*, 10 και 28-2, 16-11-1886, 3-1-1887, 7-9-1892, 19-1-1893.
26. *Εφημερίς*, 4-1, 21-11-1887, 2-1-1888, 7-9-1892.
27. *Εφημερίς*, 9-11-1887, 12-7-1891.
28. *Εφημερίς*, 23-6-1886, 2-1-1888.
29. *Εφημερίς*, «Η αληθής καθολική ψηφοφορία» [Paul Poirson], 9-1-1889, και «Η πολλάπλή ψηφος» [Εμμ. Λυκούδης], 10-1-1889. Ο Λυκούδης κάνει συχνές αναφορές στο έργο των Bluntschli, Sidney Smith, Lorimee, John Stuart Mill, οι οποίοι ήταν υπέρμαχοι ενός συστήματος πολλάπλης ψηφού για τα μέλη μίας ολιγαρχικής τάξης και με βάση το βαθμό διανοητικής ανάπτυξης (βλ. και Κ. Β. McPherson, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, μτφρ. Ε. Κασίμη, Αθήνα 1994², σσ. 87-90).
30. *Εφημερίς*, 24-5-1886.
31. Α. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν τω μεταίχμιω ζωής και θανάτου. Πολιτική μελέτη*. Εν Αθήναις 1897, σσ. 62, 87-100. Για τον Α. Ευταξία, βλ. Κ. & Σ. Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τ. Γ', σσ. 112-84.
32. *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, τ. Β', «αντιπροσωπευτικόν σύστημα», και τ. Γ', «εκλογή». Για την αντιμετώπιση της καθολικής ψηφοφορίας και τις αντιδράσεις μετά το 1864, βλ. Χ. Χατζηϊωσήφ, *ο.π.*, σσ. 372-5.
33. *Εφημερίς*, 11-6 και 3-7-1886, «Η Πρωτομαγιά στην Ευρώπη», 21-4-1892.
34. *Εφημερίς*, 11-2, 12 και 14-3, 2-4-1886, 23-1-1887, «Αναρχία και αναρχικοί», 11-1-1894. Στην ελληνική περίπτωση, η *Εφημερίς* φαίνεται να ανησυχεί περισσότερο όταν διαδηλώσεις πολιτικού χαρακτήρα μπορούν να λάβουν κοινωνικό χαρακτήρα και να μετατραπούν σε απειλή ανατροπής της τάξης, π.χ. στις δημοτικές εκλογές του 1887 ακούγονταν συνθήματα από το δηλιγιαννικό υποψήφιο Τ. Φύλημονα «Ζήτω η εργατική τάξις» και κάηκαν φύλλα εφημερίδων, μεταξύ των οποίων και της *Εφημερίδος*, 24-11-1887.
35. *Εφημερίς*, «Ο κοινωνισμός εν Γερμανία», 12-2-1890, 7-3, 5-6, 29-11-1893, «1893», 1-1-1894, 2-1, 5, 6 και 30-1, 21 και 28-2-1894, όπου γίνονται και σαφείς αναφορές σε πρόσωπα και δίκες αναρχικών.
36. *Εφημερίς*, 17-12-1890 και «Ο εγκληματικός απολογισμός της χρήσεως του 1889. Συνταγματικόν μακελειόν της Ελλάδος», 2-1-1890.
37. *Εφημερίς*, «Οικονομικά και κοινωνικά παραδοξολογία», 13-10-1888, 5-11-1896, 16-1-1897.
38. *Εφημερίς*, «Ο κοινωνισμός εν Ελλάδι», 6-2-1891, 7-7-1893, «Αναρχικοί», 16-3-1894.
39. *Εφημερίς*, 5-4-1890.
40. *Εφημερίς*, 5-1-1895.
41. *Εφημερίς*, 11-8-1892, 12-1-1893, 18 και 26-2, 4-4-1894, «Το αγροτικόν», 12-4-1894, 23-5-1894, «Το αγροτικόν ζήτημα», 2-9-1894, 24-11, 21-12-1894, 8-1-1895. Αναλυτικά για τις αγροτικές κινητοποιήσεις, βλ. Μ. Αρώνη-Τσίχλη, «Αγροτικοί αγώνες κατά τη σταφιδική κρίση 1893-1905», *Τα Ιστορικά*, 26 (1997), σσ. 87-102, και της ίδιας, *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, Αθήνα 1999, σσ. 107-10, 114-9, 162-3, 195.
42. *Εφημερίς*, «Η εν τω τυπογραφείω μας κομική ασεργία», όπου ο Α. Ρούϊνης, κατηγορούμενος από το Σωματείο των *Τυπογράφων* για εκφοβισμό των εργατών με χρήση όπλου, υπερασμίνεται των δικαιωμάτων του ως ιδιοκτήτης να αντικαταστήσει τους εργάτες με νέους.
43. Ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος, μέλος του Τρίτου Κόμματος, προτείνει στη Βουλή το 1891 τη λήψη μέτρων βοήθειας των εργατών των μεταλλείων (*Εφημερίς*, «Οι εργάται των μεταλλείων», 3-12-1891).
44. *Εφημερίς*, «Απάντησις δημοσία προς τον Συντηρητικόν», 9-1-1897, 12-1-1897, όπου προτείνονται μέτρα περιθάλψεως και σύστασις ταμείου υπέρ των εργατών, κάτι που εφάρμοξε και η Γαλλική Εταιρεία του Λανριού, ώστε να πάνσουν οι εργάτες να είναι ευάλωτοι στα κηρύγματα του σοσιαλισμού και κατ' επέκταση «κοινωνικά» επικίνδυνοι.
45. *Εφημερίς*, 26-1, «Υπερέτρα Ηθική Α'», 22-11-1895, 11-6-1897.
46. *Εφημερίς*, «Τα κόμματα», 2-8-1892, «Η Βασιλεία και τα κόμματα», 5-8-1892, 7-8-1892.

47. *Εφημερίς*, 26-2, 9, 26 και 27-3-1893, 4-2, 2-4, 31-8-1894, 4, 11 και 25-6-1897 και Α. Βυζάντιος, *Έργα*, Εν Αθήναις 1902, σσ. 75, 201, 236, 253.

48. *Εφημερίς*, «Αναρχαία εξήγησις», 11-3-1893, «Οι θεσμοί ημών», 3-9-1894, 21-4 και 26-6-1897. Η *Εφημερίς* θα παρουσιάσει την παραχώρηση του συντάγματος ως ξυράφι σε χέρι νηπίου. Ωστόσο, υπεύθυνους θεωρεί όχι αυτούς που το παραχώρησαν, αλλά εκείνους που το ακονίζουν συνέχεια αντί να το καταστήσουν αβλαβές, «αφού δεν ήδυναντο να το αφαιρέσουν» («Επί τη πεντηκονταετηρίδι του Συντάγματος», 3-9-1893, «Οι αναθεωρηταί του συντάγματος», 17-6-1895, «Υπερτέρα ήθικη Γ'», 22-11-1895, 25-6-1897).

49. *Εφημερίς*, «Υπέρ του τόπου και των θεσμών», 11-3-1892, 21-4-1897.

50. *Εφημερίς*, 23-3, 23-4, 7-11-1886, «Ο ηγέτης της Αντιπολιτεύσεως», 11-1-1889, «Η εθνική πολιτική», 22-10-1895.

51. *Εφημερίς*, 7-7-1886 και 2-3, 10 και 24-5, 7-11-1886, 30-3, 27-4, 19-11-1887.

52. *Εφημερίς*, «Εις τίνα ανήκομεν», 29-3-1888, «Η Αντιπολίτευσις», 14-8-1888 [ΑΓΗ], 11-1, 3, 19 και 29-5-1889.

53. *Εφημερίς*, «Ημείς και το τρικουπτικόν κόμμα», 20-1-1890, 29-5-1889, «Αναρχαία εξήγησις», 11-3-1893. Η *Εφημερίς* δεν θα διατάσει να ζητήσει το 1894, μετά τη χρεοκοπία, τη σύλληψη και φυλάκιση του Τρικούπη (*Εφημερίς*, 12-1-1894). Ο ανταγωνισμός θα διεξαχθεί σε τέτοιο βαθμό οξύτητας, ώστε ο Ιωάννης Γεννάδιος, σε επιστολή του προς την εφημερίδα *Times* για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας, θα παρατηρήσει: «The *Ephemeris*, on which your Correspondent pins his faith, is the most violent of Opposition organs in Athens. What would you, Sir, think of any of us Greeks in London if he transmitted to Greece information on Irish matters based solely on the allegations of *Unite Ireland!*» (βλ. Α. Τρίχα, *Διπλωματία και πολιτική. Χαρίλαος Τρικούπης - Ιωάννης Γεννάδιος: Αλληλογραφία 1863-1894*, Αθήνα 1991, επιστολή 96^α, σσ. 312-4).

54. *Εφημερίς*, 9-1-1887.

55. *Εφημερίς*, 12-4-1890, «Δεν υφίσταται βουλευτοκρατία», 16-1-1892, 27-5-1893, «Κρίσις του πολιτεύματος», 2-3-1894, 23-12-1894, «Τα κόμματα», 21-1-1895, 1-2 και 18-2-1895, «Υπερτέρα Ηθική Β'», 25-11-1895, 17-1-1897.

56. *Εφημερίς*, «Άνευ Βουλής», 21-1-1890, «Η κρίσις», 17-10-1890, «Δεν υφίσταται βουλευτοκρατία», 16-1-1892, «Η δεδλωμένη», 3-7-1893, 30-1, 13-12-1894.

57. Γ. Σωτηρέλης, ό.π., σ. 162, σημ. 4.

58. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, «αγόρευση Α. Ευταξία», συνεδρίαση 43/19-1-1893, σσ. 607-9, και Α. Ευταξίας, *Η Ελλάς...* σ. 49.

59. *Εφημερίς*, «Τα κόμματα», 25-7-1890, «Τα κόμματα», 21-1-1895, 25-1-1895, 16-1-1897.

60. *Εφημερίς*, «Ζήτημα υπαλληλίας», 27-1-1891, «Η δεδλωμένη», 3-7-1893, «Επί τη πεντηκονταετηρίδι του Συντάγματος», 3-9-1893.

61. *Εφημερίς*, 5-1-1892, «Ας επανέλθωμεν εις το Σύνταγμα», 13-1-1897.

62. *Εφημερίς*, «Κατάλυσις συστήματος», 5-2-1890, «Τα κόμματα», 25-7-1890, «Μετά 47 έτη», 4-9-1890, «Σύνταγμα και Φορολογία», 23-10-1891, «Μεταξύ βασιλέως και πρωθυπουργού», 5-1-1892, 19-4-1893, «Επί τη πεντηκονταετηρίδι του Συντάγματος», 3-9-1893, «Οι εχθροί της Ελλάδος», 17-3-1894, «Υπερτέρα Ηθική Γ'», 22-11-1895, 16-1, 22-5-1897.

63. *Εφημερίς*, «Βασιλεία δρώσα», 26-1-1892, «Υπέρ του τόπου και των θεσμών», 11-3-1892, και Α. Ευταξίας, *Η Ελλάς...* σσ. 60-2, 167-8.

64. Η *Εφημερίς* αναφέρει ότι «θέλει υποστηρίξη τον εν τη Βουλή σχηματισμόν νέας ομάδος υπό αρχών ελαιομένης και εν ισοπολιτεία των μελών αυτής δρώσης, καθ' ας βάσεις έθηκεν ο εξ Αττικής πολιτευτής κ. Δ. Ράλλης εν τη μέχρι τούδε συνεργασία του μετά των περιστοιχιζόντων αιτών φίλων» (1-1-1891). Η εφημερίδα γίνεται το κέντρο και η ψυχή αυτής της νέας ομάδας και τα γραφεία της αποτελούν το χώρο όπου καθορίζεται η γραμμή των πολιτικών κινήσεων και σχεδιάζεται κάθε πολιτική επίθεση, «ήτις μεταφερομένη εν τη Βουλή υποτεστηρίζετο υπό δεκάδας ολοκληρώς ρητόρων» (Θ. Βελλιανίτης, «Πρόσωπα και πράγματα. Πολιτική σκιαγραφία του '92», Αθήνα, 30-7-1915).

65. Η *Εφημερίς* θα πιέσει στις αρχές του 1890 το βασιλιά να διαλύσει την κυβέρνηση Τρικούπη, δίνοντας στον Θ. Δηλιγιάννη την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης για διεξαγωγή εκλογών, ενώ οι «θερμές» σχέσεις των δύο πλευρών επισφαγίζονται στο εορταστικό γέιμα που η εφημερίδα παρέθεσε για τη συμπλήρωση 2 ετών διεύθυνσής της από τον Α. Ρούκη. Εκεί, κατά κάποιο τρόπο, έγινε η επίσημη παρουσίαση της συνεργασίας τους, με παράθεση του αντιπολιτευτικού προγράμματος (*Εφημερίς*, «Η κρίσις», 12-1-1890, και «Η αμφιτελής της *Εφημερίδος*», 5-2-1890).

66. *Εφημερίς*, «Η ρήξις εν τη Αντιπολιτεύσει», 16-9-1890, και «Οι δικτάτορες και η Εθνική αντιπολίτευσις», 17-10-1890.

67. *Εφημερίς*, 6 και 7-9-1890, «Η υποψηφιότης του κ. Συγγρού», 16-9-1890 και 23-9-1890.

68. Ο Γ. Μίλησης θα δηλώσει με επιστολή στην εφημερίδα ότι διακόπτει τη συνεργασία του με τον Χ. Τρικού-

πη και έρχεται ως ανεξάρτητος υποψηφίος, κατηγορώντας το κοινοβουλευτικό σύστημα που επέτρεψε το δεσποτισμό του τρικουπίτικου κόμματος και τη διακομιδή της συνταγματικής διακυβέρνησης (*Εφημερίς*, «Αντιπολιτευτικών πρόγραμμα τον εν τω νόμω Αργολιδοκορινθίας υποψηφίου βουλευτου Γεωργίου Μίληση», 29-9-1890).

69. *Εφημερίς*, «Πολιτικά επιστολαί», 23-8-1890, «Πολιτικά επιστολαί Β », 29-8-1890, «Πολιτικά επιστολαί Γ », 8-9-1890, και «Πολιτικά επιστολαί Δ », 21-9-1890, όπου υποστηρίζει ότι η πολιτεία «νοσεί βαρύνως, διότι ένεκεν του χωλόν πολιτεύματος αποκλίνει νυν μεν επί δικτατορικήν τινά αρχήν Συνταγματικήν κατ' επίφασιν [...]». Για τη στάση του Ι. Μεσσηνέζη, βλ. Θ. Μποχάτης, ό.π., σσ. 253-8.

70. *Εφημερίς*, 20-9-1890. Το πολιτικό πρόγραμμα υπογράφουν οι Λοιζιάς Καραλίδης, Νικόλαος Κοντογιάννης, Κομνάς Τράκας, Κωνσταντίνος Αναγνωστόπουλος, Αθανάσιος Ευταξίας, Ανδρέας Μαυράς, Νικόλαος Ζητουριάτης, Μιχαήλ Κ. Μάρκου και Γεώργιος Κ. Ανδρίτσος.

71. Η πολιτική σταδιοδρομία του Ευταξία ξεκίνησε το 1885, όταν εξελέγη βουλευτής Λοκρίδος με προσωπικό, ανεξάρτητο πολιτικό πρόγραμμα, συμπράττοντας με τον Αθ. Πετιμεζά. Και οι δύο στη συνέχεια τάχθηκαν με τον Χ. Τρικούπη, ελπίζοντας ότι αυτός θα αποδεικνυόταν ικανός για ριζικές πολιτικές μεταρρυθμίσεις, όπως φάνηκε με τα νομοσχέδια του 1886. Γρήγορα εγκατέλειψε το τρικουπίτικο κόμμα και ενώ ήταν φιλικά διατεθειμένος προς τον Θ. Δηλιγιάννη, γρήγορα αναθεώρησε τις φιλικές του διαθέσεις και συντάχθηκε με το Τρίτο Κόμμα του Ράλλη ως το 1897 περίπου. Έπειτα προσχώρησε στο κόμμα του Γ. Θεοτόκη. Διετέλεσε υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στην κυβέρνηση Σωτηροπούλου-Ράλλη, στη συμμαχική του Δ. Ράλλη το 1897 και στην κυβέρνηση Θεοτόκη το 1899. Στο πιο γνωστό του έργο, *Η Ελλάδα εν τω μεταίχμιο ζωής και θανάτου* (1897), στρέφεται ενάντια στο πολιτικό σύστημα που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα από το 1864 και ζητά μεταρρυθμίσεις και αναθεωρητική συνέλευση για τη θέσπιση Γερουσίας και φραγμών στην καθολική ψηφοφορία. Για τον Ευταξία, βλ. *Εφημερίς*, 7-10-1890, *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, τ. 7 (συμπλήρωμα), Αθήναι 1902-1905, Α. Ευταξίας, *Η Ελλάς...*, σσ. 4-5, και Βοβολίνης, Κ. & Σ., ό.π., τ. Γ', σσ. 122-30.

72. Θ. Βελλιανίτης, ό.π., Αθήναι, 1-8-1915, και Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, τ. Β' (1865-1900), Εν Αθήναις 1923, σ. 198.

73. *Εφημερίς*, «Το Τρίτον κόμμα», 7-1-1891, 11-8-1891 [επιστολή Γρινιάρη προς τη σύνταξη της *Εφημερίδος*], «Χαρακτήρες! Χαρακτήρες!», 7-10-1891, «Αι συνεντεύξεις», 4-11-1891.

74. *Εφημερίς*, «Αι συζητήσεις περί νέου κόμματος», 4-11-1891.

75. Η *Εφημερίς* δεν αναφέρει πληροφορίες σχετικά με τη συμμετοχή του Α. Συγγρού στην πολιτική κίνηση του Ράλλη. Το γεγονός της στήριξης της υποψηφιότητάς του από την *Εθνική Αντιπολίτευση* ίσως δεν ήταν μόνο ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τον εθνικό ευεργέτη, αλλά πιθανόν υπηρξε προσπάθεια προσεταιρισμού του. Ο Γ. Φιλάρετος αναφέρει ότι ο Συγγρός ήταν σύμφωνος με την ίδρυση, αν και δεν ήταν παρών στις συζητήσεις, ενώ και ο ίδιος ο Συγγρός στα απομνημονεύματά του αναφέρει την ύπαρξη μιας νέας πολιτικής ομάδας, την ηγεσία της οποίας τον είχαν προτείνει, αλλά εκείνος είχε αρνηθεί (βλ. Γ. Φιλάρετος, *Σημειώσεις από τον 75ον υψόκομτος* (1848-1923), τ. Α'-Β', Αθήνα 1924, σ. 216, και Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. Γ', σσ. 107-9).

76. *Εφημερίς*, «Πλειονοψηφία και κυβερνήσεις», 25-1-1891, «Τα κόμματα», 2-8-1892.

77. Η *Εφημερίς* θα στηρίξει την άποψη των *Καιρών*, που στηρίζαν την κυβέρνηση Δηλιγιάννη, για καθαίρεση του αρχηγού του κόμματος και ανεύρεση νέου αρχηγού (*Εφημερίς*, «Το Τρίτον κόμμα», 7-1-1891, «Ο εις συμπλήρωσι τον άλλον!», 3-8-1891, 4-8-1891 [επιστολή Γρινιάρη], «Ανάρχη Τρίτον κόμματος», 1-9-1891).

78. *Εφημερίς*, 22-2-1892, Γ. Φιλάρετος, ό.π., τ. Α'-Β', σσ. 236-7, και Θ. Βελλιανίτης, Αθήναι, 1 και 3-8-1915.

79. *Εφημερίς*, «Εν τη Βουλή», 16-3-1891 και 27-3, 21-11-1887, 2-6-1892, 20-9-1894, και Στ. Κουμανογιάννης, *Συναγωγή νέων λέξεων* (βλ. «οικοκυραϊσμός» και «οικοκυριασμός», όπου αναφέρεται ότι ο Δ. Γεωργιάδης, γνωστός για την ανάμειξη του στις μεγαλύτερες ελληνικές επιχειρήσεις, ως μεσάζων τραπέζιζεν τον Λονδίνου και τον Παρισιού, χρησιμοποιεί τον όρο «οικοκυρική μέριμνα» σε άρθρο του στην *Ακρόπολι*, 6 και 7-7-1897).

80. *Εφημερίς*, 8-1, 7-8 και 17-9-1894.

81. *Εφημερίς*, 6, 7 και 28-4-1892. Ο Ευταξίας, ο οποίος υπηρξε κτηματίας σταφιδομελών και αδερφός του Ι. Ευταξία, υποδιοικήτη της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, αναφερόμενος στην κοινωνική κατηγορία που θα μπορούσε να αποτελέσει το συντηρητικό στήριγμα του πολιτεύματος, υπογραμμίζει τους κεφαλαιούχους, τραπεζίτες, μεγαλοκτηματίες, εργοστασιάρχες και μεγαλέμπορους (Α. Ευταξίας, *Η Ελλάς...*, σσ. 98-9). Ο ίδιος ο Ράλλης υπηρξε μέτοχος μεταλλευτικών εταιρειών και πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου της Τράπεζας επί της Βιομηχανικής Πίστωσης της Ελλάδος (Χ. Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 383), ενώ γενικά η εφημερίδα με την αφορογραφία της δείχνει την προτίμηση σε άτομα που είχαν διακριθεί για τις επιχειρηματικές και τραπεζικές τους δραστηριότητες, όπως ο Συγγρός, ο Δ. Σγούρας, ομογενής τραπεζίτης που από το 1887 είχε αναλάβει τη Γενική Πιστωτική Τράπεζα (*Εφημερίς*, 28-3-1890, «Η 25/ετηρίς των Μεταλλουργιών του Λαυρίου», 21-4-1890).

82. *Εφημερίς*, 11 και 14-10-1890, 2-5-1892, όπου παρατηρείται στις παραμονές των εκλογών συνεργασία των δύο πλευρών.
83. *Εφημερίς*, «Το κόμμα και ο τόπος», 16-3-1890, «Διά τας συντεχνίας», 1-10-1890, 2-2, 25-4-1892, «Οι Φοιτηταί», 30-9-1892, 9-1-1893, 24-2 και 24-11-1894.
84. *Εφημερίς*, «Εξουσία και Λαός», 26-6-1891, 21 και 28-1, 31-8-1892, 28-10-1893, 8-3, 29-11 και 31-12-1894. Η τακτική της εφημερίδας βρίσκει την επιτυχή εφαρμογή της στα συνεχή συλλαλητήρια που πραγματοποιούνται από τις αρχές του 1895, με αποτέλεσμα την παραίτηση της κυβέρνησης Τρικούπη και το διορισμό της υπηρεσιακής του Ν. Δηλιγιάννη (*Εφημερίς*, 9-1-1895).
85. *Εφημερίς*, 1-12-1889, «Η κρίσις», 12-1-1890, 17-10-1890, «Στόλον! Στόλον! Στόλον!», 23-7-1891, «Σύνταγμα και φορολογία», 23-10-1891, «Πραξικόπημα», 28-1-1894, 4-1 και 5-12-1894.
86. *Εφημερίς*, «Υπερτέρα Ηθική Α'», 22-11-1895.
87. *Εφημερίς*, 29-5-1886, 18-12-1887, «Εμφυγώσατε την εθνικήν παραγωγήν», 22-12-1887, και *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 42/18-1-1893, αγόρευση Α. Ευταξία, σσ. 586-7.
88. *Εφημερίς*, 21-2-1890, 26-9, 2-10-1894, 1-1-1897.
89. *Εφημερίς*, 2-11-1886.
90. *Εφημερίς*, «Το δάνειον», 12-5-1887, 2 και 3-1, 9-5-1889, 18-9-1893.
91. *Εφημερίς*, «Αγών υπέρτατος», 24-9-1889, «Ιστορία των οικονομικών συνδικασμών», 23-1-1891, «Περί δανείου», 24-9-1891, 27-1-1892, «Επιτολαί εκ Παρισίων», 2, 3 και 7-1-1894, «Η εμπιστοσύνη των ξένων κεφαλαίων», 11-9-1894.
92. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 42/18-1-1893, αγόρευση Α. Ευταξία, σ. 566.
93. Ι. Κοκκινάκης, *Νόμισμα και πολιτική στην Ελλάδα 1830-1910*, Αθήνα 1999, σσ. 371-85.
94. *Εφημερίς*, «Αντιπολιτευτικόν πρόγραμμα», 20-9-1890, 30-11-1892, 20-1-1893, 21-3-1893, και *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 43/19-1-1893, αγόρευση Α. Ευταξία, σ. 593.
95. *Εφημερίς*, 28-12-1887, «Πώς δύνανται ν' αναπτυχθή ο αγροτικός πλούτος της Ελλάδος Γ', «Ζωτικά ζητήματα: Πειραιεύς Δ' - Η εμπορική σχολή», 5-4-1890, «Ακαδημία Βιομηχανική και Εμπορική», 12-7-1894, «Τα εγκαίνια της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας», 12-9-1894. Στην Ακαδημία αυτή φαίνεται ότι δίδασκαν και οι Ρούκης και Γιαννόπουλος, ενώ ο διευθυντής της, Ο. Ρουσόπουλος, συνεργαζόταν με την εφημερίδα σε οικονομικά ζητήματα.
96. Χ. Χατζηϊωσήφ, *ό.π.*, σσ. 383-6.
97. Το σύνταγμα του 1864 καθέστωσε τον «ορλεανικό» ή «γνήσιο» κοινοβουλευτισμό, βάσει του οποίου η Κυβέρνηση εξαρτάται από τη Βουλή και το Στέμμα, κάτι που δεν ισχύει μετά το 1875. Επομένως, η *Εφημερίς* υποστηρίζει αυτή τη δυνατότητα του βασιλιά να διαλύει την κυβέρνηση και να διορίζει κυβερνήσεις μειοψηφίας, με τον όρο της διάλυσης της βουλής και τη διενέργεια εκλογών, κάτι που δεν συνέβη στην περίπτωση Σωτηροπούλου-Ράλλη (βλ. Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 148).
98. *Ασπ.*, 31-8-1893 και 22-5-1894, και *Εφημερίς*, 1 και 3-7-1893.
99. Ο Ευταξίας θα επιτεθεί στον Τρικούπη, θυμίζοντας ότι και ο ίδιος το 1875 είχε εμφανιστεί ως υπουργός της Αυλής χωρίς να είναι βουλευτής, και ενστερνίζεται τις απόψεις του Επ. Δελγεώρη ότι ο βασιλιάς «είναι και αναγράφεται ως η κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας, ως ο ανώτατος άρχων του Κράτους, ως ο έχων το δικαίωμα του παύειν και διορίζειν τους Υπουργούς του και ως ο έχων το δικαίωμα της διαλύσεως» (*Εφημερίς*, «Σφάλματα και κίνδυνοι», 6-3-1892. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 14/18-11-1893, αγόρευση Α. Ευταξία, σσ. 146-8, και Κ. Gardikas, «The changing language of political contention in the era of King George I», σε *Greek society in the making, 1863-1913. Realities, symbols and visions* [ed. Ph. Carabott], Ashgate 1997, p. 203).
100. *Εφημερίς*, «Σύνταγμα και φορολογία», 23-10-1891, «Βασιλεία δρώσα», 26-1-1892, «Βασιλεία και Βουλή», 27-1-1892. Ο Βελλιανίτης αναφέρει ότι ο βασιλιάς δεν συμπαθούσε τον Δηλιγιάννη και, όταν το χρυσό φράγκο έφθασε στην τιμή των 1,37 δραχ., βρήκε ευκαιρία για την αποπομπή του, ενώ φαίνεται ότι ο Σιγγρός, του οποίου η κριτική για τη δημοσιονομική πολιτική του Δηλιγιάννη είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις (Θ. Βελλιανίτης, *ό.π.*, Αθήναι 9-8-1915, Γ. Φιλάρετος, *Ευθύναι. Εκλογαί Βουλευτικάί 3ης Μαΐου 1892. Αντί προγράμματος λογοδοσία*, Εν Αθήναις 1892, σσ. 21-2).
101. *Εφημερίς*, 20-2-1892, 24-2-1892, «Σφάλματα και κίνδυνοι», 6-3-1892.
102. *Εφημερίς*, 23 και 24-2-1892, «Υπέρ του Τόπου και των Θεσμών», 11-3-1892, και Θ. Βελλιανίτης, Αθήναι, 3-8-1915.
103. *Εφημερίς*, 10 και 11-3, 17-5, 8-6-1892.